

עורכים: פאול ריבלין, יצחק גל, ע' עורכים: טסה הרינגס, טל פוקס
כרך 1, גיליון מס 5, ספטמבר 2011

תוכן עניינים:

- 2 פניית הפלסטינים לאו"ם על רקע משבר כלכלי ברשות הפלסטינית – יצחק גל
- 7 הפוליטיקה והכלכלה של האביב הערבי – פאול ריבלין

פניית הפלסטינים לאו"ם על רקע משבר כלכלי ברשות הפלסטינית

יצחק גל

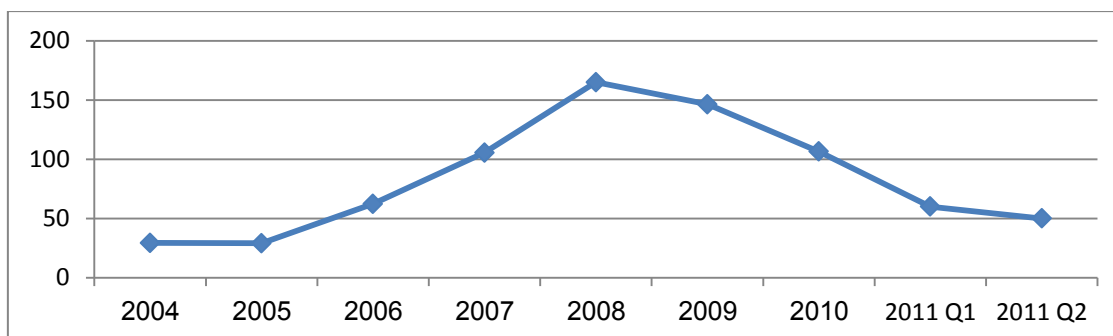
בעוד שהרשות הפלסטינית (רש"פ) מבקשת מהאו"ם להכיר במדינה הפלסטינית, הכלכלה שלה שוקעת אל תוך משבר. ההתאוששות הכלכלית בגדה המערבית בשנים האחרונות, אשר התאפשרה הודות להקלה החלקית של ההגבלות הישראליות על התנועה הפלסטינית ולסיוע חיצוני מוגבר, הואטה מאז אמצע 2010. מאז אמצע 2011 ההאטה מתפתחת למשבר מחמיר והולך, כתוצאה מהירידה התלולה בסיוע חוץ.

מאז מאי 2011, הרש"פ אינה מסוגלת לשלם את משכורותיהם של עובדי הסקטור הציבורי בזמן; ורק בתחילת אוגוסט היא שילמה מחצית ממשכורות יוני. הרש"פ מוגבלת בנטילת הלוואות נוספות למימון הגירעונות המתמשכים בתקציבה, כיוון שהיא כבר שקועה בחובות כבדים לבנקים המקומיים. בסוף חודש אוגוסט, בניסיון לשלם את המחצית השנייה של משכורות יוני לפני עיד אלפטר, הרש"פ הצליחה להשיג אשראי בנקאי לטווח קצר בהסתמך על התשלום החודשי הקרוב של המסים שישראל גובה בעבורה, ובמקביל ביקשה מישראל העברה מוקדמת של התשלום. משרד האוצר הישראלי סירב לבקשה ותשלום משכורות יוני התעכב באופן חלקי, שוב, ומצבה של הרשות אל מול המערכת הבנקאית החמיר אף יותר. רה"מ פיאד תיאר את המצב, כאחד מהמשברים הכלכליים הקשים ביותר שידעה הרש"פ מעודה.

עובדי הסקטור הציבורי שמשכורתם משולמת על ידי הרש"פ, ובתוכם אנשי מערכות הביטחון, מהווים כמעט רבע מכלל המועסקים, ואי היכולת של הרש"פ לשלם משכורות לעובדים אלו היא בעלת השפעה משמעותית על כוח הקנייה של הציבור הפלסטיני בכללותו. ההתמרמרות בציבור הפלסטיני גברה עוד יותר, בשל אי יכולתם של משקי הבית להתכונן כראוי לעיד אלפטר ולשנת הלימודים החדשה, ואי הוודאות בנוגע להכנסותיהם בחודשים הקרובים.

הצמיחה הכלכלית המהירה של הגדה המערבית בשנים האחרונות ניזונה מסיוע חיצוני נדיב, אשר גדל מאוד בתקופה שלאחר האינתיפאדה. סיוע החוץ מימן את תשלום המשכורות לעובדי הסקטור הציבורי, את שירותי הממשלה הפלסטינית (חינוך, בריאות וכד') וכן רשת בטחון סוציאלית רחבה המקיפה חלק ניכר של האוכלוסייה. מגמת הגידול בסיוע החיצוני נבלמה בשנת 2009 והחל משנת 2010 הסיוע אף ירד בקצב מהיר מאוד. סה"כ הסיוע החיצוני לרש"פ (למימון התקציב השוטף ותקציבי פיתוח) ירד בשני שלישים, מסכום חודשי ממוצע של יותר מ-150 מליון דולר לחודש ב-2009, ל-50 מליון דולר לחודש, ברבעון השני של 2011.

סיוע חיצוני לתקציב הרשות הפלסטינית : 2004-2011, ממוצע חודשי
(סה"כ סיוע להוצאות שוטפות ולפיתוח ; מליוני דולרים)

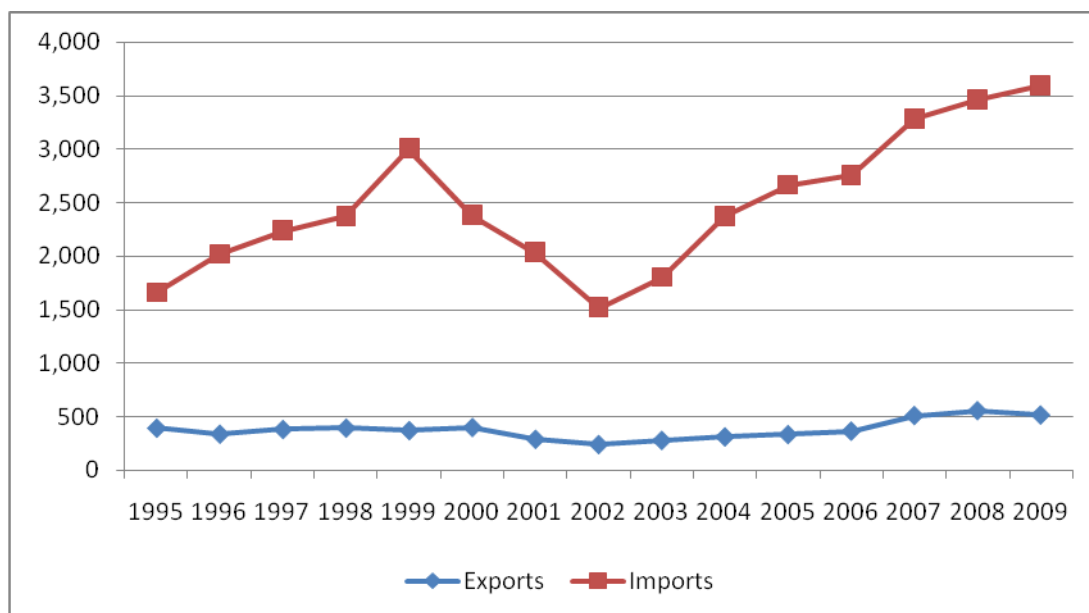
דו"חות קרן המטבע הבינ"ל, הגדה המערבית ועזה : אפריל 2011, ספטמבר 2008, מרץ 2007 ; דוחו"ת משרד האוצר הפלסטיני, פברואר 2011, יוני 2011

העוצמה הרבה והמהירות בהן השפיעה הנפילה בסיוע החיצוני על מצבה הפיננסי של הרש"פ מדגישות את השבריריות ואי היציבות של הצמיחה הכלכלית הפלסטינית. מגבלות הצמיחה הודגשו שוב ושוב על ידי גורמים שונים העוקבים אחר הכלכלה הפלסטינית. באפריל 2011, קרן המטבע הבינ"ל הדגישה כי התאוששותה של הכלכלה הפלסטינית לא תוכל להימשך ללא הקלות נוספות בהגבלות הישראליות על התנועה הפלסטינית. הבנק העולמי הזהיר כי "לא נראה שהצמיחה היא בת-קיימא. היא משקפת התאוששות מהבסיס הנמוך מאוד אליו הגיעה הרש"פ במהלך האינתיפאדה השנייה, היא מוגבלת לסקטור הלא-סחיר (של הכלכלה), וניזונה בעיקר מסיוע (של המדינות) התורמות". תוכנית הפיתוח הפלסטינית החדשה לשנים 2011 - 2013 מציינת שהפיתוח הכלכלי תחת התנאים הנוכחיים, אינו בר-קיימא, שכן "המשך ההגבלות על הסחר וההשקעות יעכבו צמיחה של הסקטור הפרטי, בעוד שתוכניות ההשקעה של הסקטור הציבורי ממשיכות להיות מוקפאות, ... הצמיחה הכלכלית תכשל... ההכנסות בתקציב וסיוע חוץ לא יגדלו. גידול באבטלה ובעוני יצריכו הוצאות רווחה מוגדלות".

ניתוח המרכיבים של הצמיחה המהירה בגדה המערבית בשנים האחרונות מבהיר את החולשה ואי היציבות שלה. הצריכה הפרטית בגדה המערבית גדלה ב-80 אחוז בין 2005 ל-2009, הצריכה הממשלתית גדלה ב-136 אחוז, וההשקעה בבניה (בעיקר לצורך דיור) עלתה ב-120 אחוז. מצד שני, ההשקעות שאינן בבניה, המשקפות את ההשקעה במיגזרי הייצור של המשק (תעשייה, חקלאות וכד') היו ב-2008 ו-2009 נמוכות יותר מאשר ב-2005.

הצמיחה המהירה בצריכה ובבנייה לדיור, לצד קיפאון במיגזרי הייצור של המשק, השתקפה בגידול עצום בייבוא, בעוד שהגידול בייצוא היה צנוע מאוד. הפער בין ייצוא הסחורות והשירותים של הגדה המערבית, אל מול הייבוא, עלה מ-1.6 מיליארד דולר ב-2005 ל-2.8 מיליארד דולר ב-2009.

ייבוא וייצוא סחורות של הרש"פ (מיליוני דולרים, במחירים שוטפים)

מקור: רש"פ, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: סטטיסטיקה של סחר חוץ, דו"ח לשנת 2009, פורסם במרץ 2011

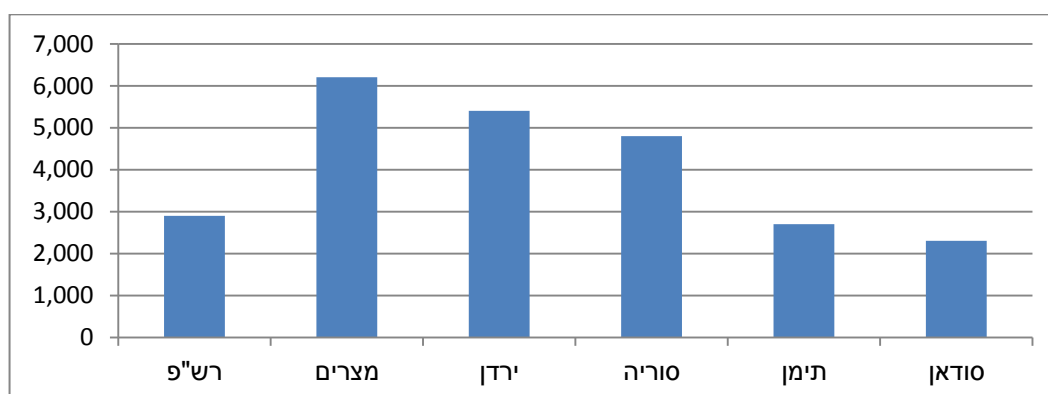
דפוס הצמיחה, כפי שהוצג לעיל, משקף את החולשות ונקודות התורפה של הכלכלה הפלסטינית כפי שהתפתחו מאז 1967: תלות גבוהה בישראל ובסיוע כלכלי חיצוני, תשתית כלכלית לא מפותחת, מערכת מורכבת של הגבלות הקשורה במשטר הכלכלי ובהסדרי סחר מגבילים עם ישראל. זאת, לצד אתגרים דמוגרפים וחברתיים קשים, בתחום התעסוקה ובתחומים נוספים. כל אלו שזורים בקיפאון המדיני ובהתפרצויות החוזרות של העימות עם ישראל, אשר משפיעים על כל ההיבטים של המרקם הכלכלי והחברתי ברש"פ.

דוגמה בולטת אחת להשפעה הגדולה של החולשות המבניות הללו על ההתפתחות הכלכלית היא בתחום סחר החוץ, כפי שהוצג לעיל. משטר הסחר הישראלי-פלסטיני, על פי ההסדרים הנוכחיים, משתלב עם הגבלות ישראליות אחרות ומביא לכך שהייצוא הפלסטיני אינו יכול לצמוח באופן ממשי. כתוצאה מכך, הרש"פ פיתחה גרעון מסחרי מבני עצום, אשר בתורו, הגדיל באופן משמעותי את התלות הפלסטינית במקורות כלכליים חיצוניים.

דוגמה בולטת נוספת מתייחסת לכוח הקנייה ורמת החיים ברש"פ. האינטגרציה הכלכלית עם השוק הישראלי משתקפת ברמות מחירים הדומות לרמת המחירים הישראלית, בעוד שרמת השכר ברש"פ נמוכה בהרבה מרמת השכר בישראל. כתוצאה, כוח הקנייה הריאלי של משקי הבית הפלסטיניים נמוך בהרבה מהרמה הנומינלית המוצגות בחשבונאות הלאומית ובסטטיסטיקה של הכנסות משקי הבית ברש"פ. ההשפעה של מצב זה היא דרמטית. התמ"ג הפלסטיני לנפש, על פי השוואות בינלאומיות בהתאמה לכוח הקנייה המקומי, נמוך בהרבה מזה של מדינות ערביות שכנות, וגבוה רק במעט מזה של מדינות עניות כמו סודאן ותימן.

תמ"ג לנפש ברש"פ בהשוואה למדינות ערביות נבחרות

(בדולרים, בהתאמה לכוח הקנייה המקומי על פי שיטת שוויון כוח קנייה, הערכות לשנת 2010)

מקור: CIA World Factbook, ההשוואה בין המדינות: תמ"ג לנפש, מחושב על פי שיטת PPP – Purchasing Power Parity

למרות החולשות הללו, הרש"פ התקדמה מאוד בתהליך בניית מוסדות המדינה, בהתבסס על גישת "בניית המדינה מלמטה למעלה" שהתווה רה"מ סלאם פיאד, ועל פי תוכנית מפורטת שהוצגה באוגוסט 2009. הרש"פ חיזקה את מוסדותיה וביצועיה בתחומי הממשל, הניהול הכלכלי, התשתיות, האחריות הפיננסית, מוסדות המשפט ושלטון החוק, והשירותים החברתיים.

על אף שהתקדמות הראויה לציון בבניית מוסדות המדינה משקפת את המחוייבות העמוקה של ממשלת הרש"פ תחת רה"מ פיאד, תהליך זה התאפשר בזכות הסיוע הבינ"ל. יתר על כן, כפי שהודגש בתוכנית הפיתוח הפלסטינית החדשה לשנים 2011-2013, בניין מוסדות המדינה חייב להיות מלווה בפיתוח כלכלי ארוך-טווח, ולא יוכל להתקיים ללא המשך סיוע חוץ ברמה הגבוהה שאפיינה אותו בשנים האחרונות.

הסיוע הבינלאומי הגדול לרש"פ הוא בעל אופי פוליטי. הקהילה הבינלאומית ראתה בסיוע הכלכלי את אחד מעמודי התווך של תהליך השלום הישראלי-פלסטיני. בהתחשב באופי הפוליטי של הסיוע, הקיפאון בתהליך השלום החליש את מחויבותם של התורמים, כפי שבא לידי ביטוי בהפחתת הסיוע מאז 2010. בהתחשב בלחצים הכלכליים הפנימיים המתעצמים אצל התורמות המרכזיות – ארה"ב והאיחוד האירופי – סביר להניח שמגמת הירידה החדה בהיקף הסיוע ב-2010-2011 לא תתהפך, אלא אם כן הקהילה הבינלאומית תחוש שתהליך השלום התעורר לחיים, ושנוצר סיכוי אמיתי לפתרון פוליטי.

הירידה בסיוע החוץ, בשילוב עם החולשות האחרות של הכלכלה הפלסטינית, מסכנים את היציבות הכלכלית והחברתית של הרש"פ. אם בעקבות הפנייה של הרש"פ לאו"ם להכרה במדינה פלסטינית יימשך הקיפאון המדיני, יגדלו גם הסיכונים הכלכליים והחברתיים. צעדים ישראלים אפשריים כמו הגבלות תנועה חמורות יותר או עיכובים בהעברת הכנסות המס הפלסטיניות שישראל גובה, עלולים להביא להעמקת המשבר הכלכלי, ויחלישו עוד את הרש"פ. אי שקט חברתי

עלול להשתלב עם תסכול מדיני, להוציא צעירים פלסטינים לרחובות, ולערער עוד יותר את מעמדה של הרשות ואת היציבות במישור הישראלי – פלסטיני.

הפוליטיקה והכלכלה של האביב הערבי

פאול ריבלין

האביב הערבי, כפי שהוא נקרא, הביא עד כה לנפילתם של שליטי מצרים, לוב, תוניסיה ותימן. עתידו של הנשיא אסד בסוריה נראה לוט בערפל.

הסיבות למחאות היו שונות בכל מדינה, על אף שבכולן היתה הקריאה לחופש. מה שמאחד את המחאות חסרות התקדים הללו, היא התקשורת האלקטרונית, שחלקים מהאוכלוסיה בכל אחת מהמדינות נגישים אליה. כאשר המצרים שמעו על נפילתו של בן-עלי בתוניסיה וצפו באירועים, הם התלהבו מהרעיון שהם יכולים לעשות זאת גם. כאשר הם עשו כך, מחאות נערכו גם בסוריה, שם רוב האנשים הבינו שהמשטר יהיה הרבה יותר אכזרי בהגנה על עצמו, וכך אכן היה. חלוקות שבטיות ואתניות שיחקו תפקיד בעימותים בלוב ובתימן, מרכיבים שנעדרו במצרים (אל אף שאלומות סלפיסטיות כנגד הקופטים קדמה להפלתו של מבארכ, והתרחשה גם לאחר מכן) ובתוניסיה. הם קיימים גם מתחת לפני השטח בסוריה, שם הצבא הנשלט על ידי העלוויים, נותר ברובו נאמן לאסד.

מאחורי המהפכות בחמש המדינות הללו, והלחצים להחלפת השלטון בבחריין, ירדן ומרוקו, נמצאים גורמים פוליטיים וכלכליים. בעוד שבמצרים תחת שלטון מבארכ ובתוניסיה תחת משטרו של בן-עלי היתה צמיחה כלכלית, היא הייתה מלווה בחלוקה לא שוויונית של ההכנסות, בשיעורי עוני גבוהים, ובשחיתות רבה.

כיצד הצליחו השליטים הללו לשלוט באוכלוסית מדינתם זמן רב כל כך ולצבור עושר כה רב? הסבר אחד הוא שבמשך מאות שנים המדינה במזרח התיכון הייתה חזקה והחברה חלשה. התבנית הזאת שלטה במשך זמן רב, גם במהלך המאה ה-21: לא רק שהחברה הייתה חלשה והמדינה חזקה, אלא שהאחרונה הגדילה את כוחה על חשבון הראשונה. במצרים, נאצר, סאדאת ומבארכ, פעלו כנגד מפלגות פוליטיות שהתפתחו מהתקופה הדמוקרטית (או דמוקרטית למחצה) של מצרים בין 1930-1950. המשטרים הצבאיים ניסו לתפוס מונופול על השלטון, באופן שהותיר את הכוחות הדמוקרטים מאוד חלשים. עובדה זאת מעמידה בעיות עמוקות, כאשר הבחירות הפרלמנטריות הראשונות בעידן שלאחר מבארכ מתקרבות. למרות כל זאת, במצרים ותוניסיה קיימת מסורת, ונותר זכר למוסדות (וכן פלורליזם מחשבתי מסויים ומפלגות פוליטיות) שעשויים לסייע להן להפוך ליותר דמוקרטיות בעתיד. גורמים אלו מהותיים, ועומדים בניגוד לניסיון בהובלה אמריקאית להביא דמוקרטיה לעיראק, היכן שהחלוקות האתניות קבעו את תוצאות הבחירות, והניסיונות לפתח תרבות פוליטית של פשרה כשלו עד כה.

משטר הקצינים החופשיים ששלט במצרים מאז 1952, והבעת' בעיראק וסוריה, כולם יצרו מערכות כלכליות שהציבו את המדינה במרכז. הסקטור הפרטי סורס במהלך שנות ה-50 וה-60 של המאה הקודמת, ונותר מאז תלוי מאוד במדינה, למרות שנים של ליברליזציה כלכלית חלקית. לא רק הסקטור הפרטי, אלא החברה כולה, הפכו לתלויים במדינה.

מבין הגורמים שיצרו את המתחים בשנים האחרונות, היו הלחצים הדמוגרפים, התפקיד של הרנטה, ההשפעה של המערכת הבין-ערבית, ההשפעה של הקולוניאליזם והתגובה אליו, ולבסוף, התוצאה של המדיניות הכלכלית שיושמה תחת מסגרת ה-“Washington Consensus” ויצרה אי-שוויון גדול עוד יותר.

האוכלוסייה בכל מדינות ערב גדלה, על אף ההאטה הקיימת בשיעורי הגידול בשנים האחרונות. ב-1970, האוכלוסייה הערבית מנתה 122 מליון. עד 2005 היא יותר מאשר שילשה את עצמה, והגיעה עד מעל ל-300 מליון; תחזית האו"ם ל-2015 היא ל-395 מליון.

האוכלוסייה בגילאי העבודה גדלה בקצב מהיר הרבה יותר: מ-64 מליון ב-1970 ל-164 מליון בשנת 2000 ותחזית ל-240 מליון ב-2015. משמעות העובדה שחלקם של אלו בגילאי עבודה, מתוך הסך הכולל של האוכלוסייה, גדל מ-52 אחוז ב-1970 ל-54 אחוז ב-2000 (ותחזית ל-62 אחוז ב-2015), היא שיהיו יותר כתפיים לשאת בעול הטיפול בצעירים והזקנים. אך זאת רק בהנחה שיש מספיק מקומות עבודה עבור דור זה. אולם, הנחה זאת היא שגויה. האבטלה גדלה למעשה, ובין תוצאותיה עוני ואי-שוויון בהכנסות. משמעות השינוי הדמוגרפי היא שיותר צעירים נכנסים לשוק העבודה, אך הכלכלה לא צמחה מהר מספיק כדי לקלוט אותם. יש לכך השלכות פוליטיות רבות משקל, והצעירים נטלו חלק מרכזי באביב הערבי.

חולשת המערכת היצרנית – התעשייה, החקלאות והשירותים – בעולם הערבי, קשורה הדוקות לתפקיד הרנטה. קיימים מספר סוגים של רנטה: הראשון הוא הכנסה ממשאבים טבעיים, בעיקר גז ונפט. סוג נוסף הוא סיוע חוץ. סוג שלישי הוא העברות כספים מאזרחים מחוץ למדינה שגם הן סוג של רנטה, בכך שהן אינן נובעות מעבודה בתוך המשק. מה שמשותף לכל מקורות ההכנסה הללו, הוא שהם אינם נובעים באופן כללי מעבודה בתוך המשק. הדוגמא הדרמטית ביותר היא נפט: עלות שאיבת חבית נפט גולמי ממעמקי האדמה במזרח ערב הסעודית ועיראק, יכולה להגיע לסכום זעום של 5 דולרים, אך היא נמכרת ביותר מ-100 דולרים. משמעות הדבר היא ש-95 אחוז מהתמורה, מקורה ברנטה.

כל מדינות ערב היו מעורבות בכלכלת רנטה, אפילו אלו שהן בעלות משאבי נפט מעטים, ואלו שאין להן נפט כלל, משום שמדינות עניות שלחו מבקשי עבודה לעבוד במדינות הנפט, והפכו תלויות בהכנסות שהם שולחים הביתה. מצרים, ירדן וכמה מדינות אחרות, הסתמכו על סיוע חוץ, וניצלו את מיקומן הגיאוגרפי כדי למשוך הטבות מהמערכת הבינלאומית, וממדינות ערביות עשירות יותר (או במקרה של סוריה, מאיראן).

קיימים גם גורמים ארוכי טווח יותר. האסלאם התחיל במידה מסויימת, כתגובה לאי השוויון ששלט במאה השביעית: חוקי הירושה האסלאמיים נועדו לפזר את ההון ולמנוע את הצטברותו בידי מעטים. היות ולגברים הותר לשאת מספר נשים, הם הולידו מספר רב של ילדים. חוקי הירושה האסלאמיים הגנו על כל אלו. בעוד שהם מציבים שיקולים אתניים וחברתיים לפני

אחרים, האימפריות העסקיות של סוחרים מצליחים, מעולם לא שרדו לאחר מותם. הירושה שלהם חולקה ופוזרה למוסדות מסחריים קטנים, שלא היו מסוגלים להניע כמויות גדולות של משאבים יצרניים ולשרוד לאורך זמן. האזור לא התפתח, כמובן, לבדו: הוא נאלץ להתחרות עם שכניו. התחרות יצרה פערים, ואלו התרחבו במהלך הזמן. בשנת 1000, חלקו של המזרח התיכון בתמ"ג העולמי היה 10 אחוזים, בהשוואה ל-9 האחוזים של אירופה. עד שנת 1700, חלקו של המזרח התיכון צנח ל-2 אחוז בלבד, בעוד חלקה של אירופה גדל ל-22 אחוז. ב-2005 מדינות ערב היו אחראיות ל-2.4 אחוז מהתמ"ג העולמי, שיפור צנוע ביותר.

באירופה, התאגיד נוצר על בסיס החוק הרומי, שממנו התפתחו מבנים עסקיים נוספים. עד 1470, לבית מדיצ'י היו נציגים בשמונה ערים אירופאיות. בניגוד לכך, העולם המוסלמי כשל ולא הציע חידוש דומה. תחת החוק המוסלמי, עסקים יכלו להתפרק לפי גחמתו של שותף בודד. משמעות חוקי הירושה המוסלמים ומנהג הפוליגמיה היו שההון פוזר בין מספר רב של יורשים.

ככל שהעסקים הפכו מורכבים יותר, המערב היה מוכן יותר לנצל את ההזדמנויות הכלכליות. בעוד שמוסדות עסקיים בעולם המוסלמי נותרו קטנים, המערב פיתח תאגידיים יותר ויותר עמידים, עם ערבות מוגבלת שהיתה מאוד נפוצה במאה ה-19, כמו גם מערכות עסקים חיוניות, כמו השיטה המודרנית של ניהול חשבונות דו-צדדי ושוקי מניות.

חולשת השוק והמערכת הפוליטית של העולם המוסלמי, לצד קיומם של משאבים אסטרטגיים – מיקומו של האזור בין אירופה לאסיה, ומאז המאה ה-20, גם הנפט שלו – הפכו אותו חשוף להשפעות חיצוניות זרות. לאחר שמדינות האזור קיבלו את עצמאותן, תגובתן הייתה בחלקה לפנות לברה"מ ואז בחזרה למערב, כאשר לכל האורך אספו רנטות אסטרטגיות, כשפעלו כשלוחות במסגרת העימותים בין מעצמות העל, וסבלו כלכלית כתוצאה מכך. מציאות זאת סייעה להזין אדישות כלפי משטרים אוטוקרטים, כל עוד שאלו הטיפו לאנטי-מערביות. המחשבה השלטת, היתה כי שינוי יועיל למערב ולישראל, וזאת בניגוד לנקודת המבט החלופית הגורסת "עשו מה שטוב עבורנו".

במשך שנים, משמעות המערכת הבין-ערבית היתה מריבות תוך משפחתיות תמידיות. היו גם מלחמות עם שכנות כמו ישראל ואיראן. לאלו היו עלויות עצומות עבור מדינות כמו מצרים ועיראק. מלחמות אזרחים בלבנון וסודאן, עימותים במרוקו ותימן, ועתה אלו שבלוב וסוריה, גרמו וגורמות לנזקים כלכליים. מדוע מצרים התערבה במלחמה בתימן, ואז במלחמת ששת הימים נגד ישראל, כאשר הזדקקה לכל המשאבים שיכלה לגייס כדי ליישם תוכנית חומש ולעבור תהליך תיעוש? התשובה הפשוטה היא שהמשטר הרגיש שהפוליטיקה הייתה חשובה יותר מהכלכלה לצורך שרידותו.

מאז סוף המאה ה-19 והלאה, המזרח התיכון יצר מוסדות באופי מערבי, כדי להאיץ את הצמיחה הכלכלית. הוא הפך את מערכות המשפט שלו למודרניות יותר, ואפשר היווצרות תאגידיים, לצד שינויים נוספים. צעדים אלו סייעו, אך הם הוצגו בסביבה לא מסייעת: מוסדות נוספים שנדרשו כדי לתמוך בצמיחה, היו חלשים, או שנעדרו. האזור חסר (גם כיום) חברה אזרחית חזקה,

ומוסדות חינוך שיספקו את עורכי הדין, הפקידים, הטכנאים, המהנדסים, המדענים, ואחרים הנדרשים כדי שההתפתחות הכלכלית תתפוס תאוצה. המורשת של האסלאם והקשר שלו עם המדינה היתה דיכוי חשיבה ביקורתית, מחשש שזאת תחשב לכפירה.

האביב הערבי, בהתרכזו בנושאים מקומיים, הוא שינוי מרענן, על אף, שכפי שהאירועים האחרונים במצרים מראים, עוד לא ידוע אם הדרך החדשה הזאת תנצח. גם אם כך יקרה, לעולם הערבי עוד נכונה דרך ארוכה, אם ברצונו להדביק את הכלכלות הדינאמיות האחרות.

קוראים המעוניינים לעיין בגיליון הקודם של אקתצאדי, מוזמנים להקיש [כאן](#).

כל המבקש לפרסם מאמר זה, במלואו או חלקים ממנו, נדרש לציין את שם המחבר ואת מרכז משה דיין באוניברסיטת ת"א, וכן לצרף הפנייה וקישור אלקטרוני למאמר המקורי באתר מרכז משה דיין, <http://www.dayan.tau.ac.il/>